

Stinas

artiklar 24

INNEHÅLL

- 3 Y:et
- 4-5 Muskelnamn
- 6-7 Borgholms slott
- 8 Järnåldern, stenåldern, bronsåldern
- 9-13 Vikingatiden
- 14-15 Fornnordisk religion
- 16-20 Genetik
- 21-24 Systembolaget och alkoholmonopol
- 25 Ekvator
- 26-32 Fäbod
- 33 Vindstyrka
- 34 Visste du att...?
- 35 Mongolveck

Y:et

Y:et är en gigantisk skulptur av Bengt Lindström.

Den står i Timrå kommun vid E4 vid Sundsvall-Timrå Airport, på ön Skeppsholmen vid Deltavägen (E4-sträckningen över Indalsälvens delta).

Skulpturen invigdes den 3 september 1995. Bokstaven Y är länsbokstav för Västernorrlands län. Skulpturen är tillverkad i 8 centimeter sprutbetong (utanpå en stomme av armeringsjärn). Skulpturen är 30,5 meter hög och väger 700 ton. Färgen väger 3 ton.

Under några år fanns Timrås turistbyrå i skulpturen.

En renovering och målning var klar hösten 2019. En återinvigning var planerad 2020, men flyttades p.g.a. coronapandemin till den 3 september 2021.

Intill skulpturen finns café, bord och stolar samt lekpark.

Bengt Karl Erik **Lindström**, född 3 september 1925 i Storsjö kapell i Härjedalen, död 28 januari 2008 i Sundsvall, var en svensk målare och grafiker.

Lindström flyttade till Ramsås i Säbrå landskommun 1935. Han tog studentexamen i Härnösand och flyttade 1944 till Stockholm, där han under en kort period studerade vid Konstfack i Stockholm och därefter på Grünewalds målarskola. Han studerade också i Köpenhamn och Chicago.

Från 1948 bodde han i Paris, där han studerade vid André Lhotes och Fernand Légers målarskolor.

Somrarna tillbringade han i Sverige, han hade en ateljé i Essvik utanför Sundsvall, där han sedan 2004 var permanent bosatt.

Efter tidiga målningar i kubistisk riktning utvecklade han ett färgsprakande och spontant figurmåleri. Med kraftiga penseldrag i breda stråk målade han groteska gestalter med stark utstrålning.

1954 hade Bengt Lindström sin första separatutställning i Sverige. Det internationella genombrottet kom efter en utställning i Paris 1958.

Bengt Lindström gjorde förutom Y:et flera offentliga verk i form av väggmålningar. Han använde stora färgsjok i **grälla** färger, ofta föreställande förvridna ansikten.

Lindström är representerad vid bl. a. Moderna museet och Nationalmuseum i Stockholm, Norrköpings konstmuseum och Kalmar konstmuseum.

Muskler

Biceps betyder att muskeln har 2 fästen, eller huvuden. Man kan även säga att den är tvåhövdad.

Triceps betyder att muskeln har 3 fästen/huvuden, är trehövdad.

Quadriceps betyder att muskeln har 4 fästen/huvuden, är fyrhövdad.

För att veta var muskeln sitter behöver vi ta till ett tilläggsnamn.

I fallet biceps, som de flesta förknippar med överarmens framsida, så heter den på överarmen biceps brachii (brachium = överarm).

Sedan finns även biceps femoris. Femur är lårbenet. Alltså är biceps femoris lårbenets tvåhövdade muskel eller tvåhövdade lår(bens)muskeln.

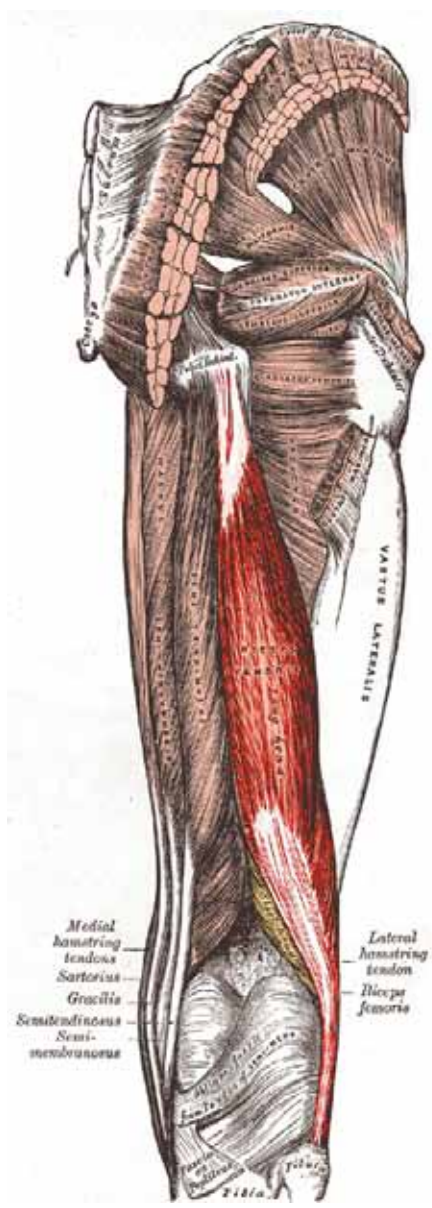
Triceps brachii blir därför "trehövdade muskeln på överarmen" eller "trehövdade överarmsmuskeln".

Det finns även en annan muskel som har 3 huvuden, triceps surae. Surae betyder vad. Det är alltså den trehövdade vadmuskeln.

Ska man vara riktigt petnoga ska man även ha musculus (förkortat m.) före namnen. För att visa att det är muskler det handlar om.

KÄLLA: pteducation.se

Borgholms slott

Borgholms slotts historia sträcker sig 800 år tillbaka i tiden, och är ruinen efter det storslagna barockpalats som Karl X Gustav byggde i mitten av 1600-talet. Genom seklerna har det myllrat av människor på slottet, allt från kungar med sina familjer, arkitekter och slottsfogdar till bönder, fångar, fångvaktare, industrifolk och torpare.

Grunden till slottet började byggas som ett kärntorn omringat av en ringmur redan på 1100-talet och har sedan dess utvecklats i takt med Borgholms slotts historia.

Som försvarsanläggning 1100-talet var en omvälvande tid för Nordeuropa. Det svenska riket var ännu svagt och saknade kontroll över de mest avlägsna regionerna.

Hedniskt folk från andra sidan Östersjön hotade Östersjöns kuster med sjöröveri mot handelssjöfarten och kustlandskapen som utsattes för återkommande angrepp och plundringar.

I syfte att skydda glesbygderna mot sjöröveri och plundringar byggs en kedja av försvarsanläggningar. Under samma tidsperiod byggdes även Borgholms slotts äldsta kända del, ett kraftigt kärntorn, som sedan kom att förstärkas ytterligare under 1200-talet.

Det första skriftliga beviset för Borgholms slott finns i ett brev från 1281 undertecknat av kung Magnus.

Brevet berättar om en nybyggd borg som benämns som "Vår Borg".

Det ursprungliga kärntornet skadas otaliga gånger, men stod kvar fram till år 1653, då det revs för att ge plats åt det nya barockpalatset, som kom att börja byggas under 1650-talet.

Renässanspalats

Under 1360-talet byggdes den äldre medeltidsborgen om till en kvadratisk högborg.

Den kungliga borgen i Borgholm blev ett av landets viktigaste fästener. Under hela medeltiden och fram till 1600-talet utsattes borgen för både strider och förstörelse följt av flera återuppbyggnader.

När Gustav Vasa kom till makten 1523 var landets borgar svårt härjade av unionskrigen. Nya eldvapen, såsom kanoner, hade gjort sitt intåg i krigen.

Befästningsanordningarna på Borgholms slott var föråldrade och kunde därmed inte stå emot de förbättrade eldvapnen, vilket resulterade i ytterligare förstörelser.

Gustav Vasa och hans söner, framför allt Johan III, påbörjade senare ännu en återuppbyggnad. 1572-89 lät Johan III genomföra en fullständig ombyggnad av borgen, den medeltida borgen förvandlades då till ett praktfullt renässanspalats.

Under Kalmarkriget, som utkämpades mellan Sverige och Danmark 1611-13, skadades slottet svårt.

Efter krigsslutet 1613 fyllde slottet inte längre de krav man ställde på en fästning. Gustav II Adolfs närmaste rådgivare, rikskanslern

Axel Oxenstierna, ansåg under 1630-talet att slottet inte kan användas till annat än möjligen som ett kungligt jaktstolt. I slutet av 1640-talet gav Drottning Kristina Öland i förläning till sin kusin och tronföljare, hertig Karl Gustav, sedermera Karl X Gustav. Han blev också den siste store byggherren under slottets långa historia.

Branden på Borgholms slott

Byggandet av slottet till ett enhetligt barockpalats påbörjades 1652 och kom att pågå till och från fram till 1709. Ombyggnaden av slottet blev dock aldrig helt färdigt, i stället fick slottet mer eller mindre förfalla till 1803, då det fick en ny arrendator, Axel Adlersparre. Han etablerade ett färgeri i den norra längan av slottet.

Verksamheten blev dock inte långvarig. Den 14 oktober 1806 antändes taket i den norra längan av en gnista från en trasig murstock och fattade eld. Elden spred sig snabbt i den hårda blåsten och kvar fanns snart bara en slottsruin.

Vid mitten av 1800-talet höjdes röster för att bevara och underhålla det förfallna slottet.

1858 besökte dåvarande Kronprins Oscar (II) slottet och blev väldigt upprörd över dess förfall. 2 år senare utgick de första statliga medlen för underhåll, som användes för att mura igen fönster och kanonöppningar.

På 1880-talet lagades även valv och trappor i slottet.

Slottet renoverades för att det inte skulle utgöra någon risk för alla de sommargäster som börjat besöka den populära badorten Borgholm.

Under 1800-talet hade även träd och buskar fått ett fast grepp om det gamla slottet, vilket förstärkte känslan av en slottsruin. Under de senaste gjorts för att bevara Borgholm slott och idag är slottet en välbesökt plats för turister.

KÄLLA: borgholmsslott.se

Järnåldern, stenåldern, bronsåldern

Järnåldern i Sverige delas in i 5 delar:

Förromersk järnålder, år 550 f.Kr.–
1 e.Kr.

Romersk järnålder, år 1 e.Kr.–375

Folkvandringstiden, år 375–550

Vendeltiden, år 550–700

Vikingatiden, år 700–1050

Vikingatiden är den skandinaviska järnålderns sista period.

Se egen artikel

Äldre järnåldern var år 550 f.Kr.–
375 e.Kr.

Yngre järnåldern var år 375–1050
e.Kr.

Stenåldern i Norden brukar räknas från ca 12 000 f.Kr då de första människorna vandrade in i området, fram till ca 1800 f.Kr då bronsföremål

blev allt vanligare i Norden som status-symboler och redskap.

Bronsåldern varade 1800 f.Kr–500 f. Kr.

Bronsåldern är den första förhistoriska period som visar tydliga tecken på regionala förbindelser via handel.

Handelsförbindelser upprätthölls troligen av hövdingar och stormän, vilket framgår i distributionen av bronsföremål. Av den gyllene bronzen, som hade en låg smältpunkt, kunde man gjuta vapen, verktyg och smycken, Handelsresornas förde nya kulturimpulser till Sverige och Norden. Isotopanalyser av metallernas spår-element har klargjort i vilka områden metallerna bröts.

Den nordiska bronsåldern brukar delas in i 6 olika perioder utifrån stilar och fyndkombinationer.

Vikingatiden

Ordet används framför allt vid beskrivning av Nordens förhistoria, men också i brittisk och irländsk historieskrivning.

Perioden räknas i andra delar av Europa antingen som en del av järnåldern eller tidiga medeltiden.

Skandinaviens befolkning ökade kraftigt under denna period, samtidigt som skeppsbyggarkonsten utvecklades. Detta var bidragande orsaker till de första vikingatågen, d.v.s. plundringar som vikingar, båtburna krigare från Skandinavien, utförde runt om i Europa. Den 8 juni 793 plundrade vikingar klostret Lindisfarne på Englands östkust, en attack som snart följdes av otaliga krigståg, men också handel och kolonisation. I öster sökte sig mängder av nordmän ned utmed de ryska floderna.

De kom som handelsmän eller som blivande värvade soldater i den östromerske kejsarens armé och flotta, men också som erövrare.

Enligt traditionen ska det första ryska riket, Kievriket, ha grundats med ädlingar från Sveariket som furstar.

Merparten av skandinaverna under vikingatiden levde dock ett stillsamt liv som bönder och torde knappast ha kallat sig vikingar. I isländska sagor används beteckningen norroenir menn ("norröna män") om Nordens befolkning. Nordmän på svenska.

Genom den bevarade litteraturskatt som finns i de isländska handskrif-

terna från 1100- och 1200-talet samt från runstenarnas texter känner man många detaljer om folkens liv under vikingatiden.

Periodindelningen

Den skandinaviska forntiden uppdelas i en mängd tidsperioder. Slutet av järnåldern har kommit att kallas vikingatiden.

Kännetecknande för vikingatiden är bl. a. att ett skrivet källmaterial börjar komma fram, som berättar om inre förhållanden i Skandinavien.

Dessa skrifter, om än i ytterst begränsad omfattning, kompletterar på ett viktigt sätt arkeologiska fynd.

Vikingatiden i betydelsen en viss period av historien användes första gången av den danske arkeologen Worsaae 1873.

För svenskarna var det arkeologen Montelius som använde detta 1877 i sin "Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar".

Användandet spreds sedan till folkskolans läroböcker och användes om 800-talet till 1000-talet.

Vikingatidens början

Historiker satte tidigt början av vikingatiden till det första skriftligt bevisade vikingatåget, år 793.

Vikingatidens slut

Slutet av perioden kopplade brittiska historiker till Harald Hårdrådes misslyckade vikingatåg till England

år 1066. Att avsluta vikingatiden med en händelse som hade föga betydelse för utvecklingen i Skandinavien har dock ifrågasatts. I Sverige kan året 1087 nämnas, då kristna kungen Inge den äldre ska ha dräpt svearnas valda kung Blot-Sven som var traditionsenligt asatroenade och därefter avskaffat riksblotet som hölls hos svearna, vilket påbörjade slutet för asatrons överlevnad i Sverige. Även årtalet 1050 har allmänt angetts som slutdatum.

Ur arkeologisk synvinkel finns det ingen accepterad definition av vilken föremålstyp som definierar starten på den skandinaviska medeltiden, och därmed är det oklart när den arkeologiska vikingatiden skall sluta. Den sista vikingatida konststilen, urnestilen, levde kvar långt in i 1100-talet. Inför den stora vikingautställningen i Florens 1989/1990 förlades vikingatidens slut till året 1103/1104. Vid denna tid blev nämligen hela Norden ett eget ärkebiskopsdöme vilket visar att man blivit upptagna i den västerländska kulturkretsen.

Ur ett bredare vikingaperspektiv i Östersjön kan nämnas att Venderna bedrev vikingaräder mot Danmark fram till slutet av 1100-talet; sista kända attacken var slaget vid Falster 6 december 1172, resulterande i fullständigt Vendiskt nederlag. Finnar och ester fortsatte med vikingaräder in på 1200-talet men blev snabbt kristnade i de svenska korstågen.

Trots kristnande kom nordiska legoknektar att tjänstgöra i Konstantinopels Våringagarde under 4:e korståget och ska 1203 ha hindrat franska korsfarare från att storma staden.

I Sverige avslutas vikingatiden helt i och med riksbildningen av Sverige under 1200-talet och grundandet av Stockholm runt 1250. Birger Jarl utlyser statligt skydd av svenska kloster, de svenska korstågen utfärdas och träldomen börjar gradvis avskaffas av den svenska kyrkan.

Ordet viking

Ordet viking finns redan i källor från vikingatiden. Vad ordet ursprungligen betydde vet man inte. Ordet användes endast om personer som var ute på plundringståg eller krigståg (inte handelsresa). Ett exempel på denna åtskillnad finns i Egil Skallagrimssons saga: "Björn var en stor farman, som ibland var ute i viking, ibland på fredliga köpfärder."

På en runsten i Västra Strömonumentet i Skåne, daterad till slutet av 900-talet berättas: "Fader lät dessa runor hugga efter sin broder Asser, som fann döden nordpå i viking" samt "Fader lät hugga denna sten efter Björn, som ägde skepp samman med honom". Då denna text åsyftar en händelse i Sverige eller Norge står viking här troligtvis för "krigsman" snarare än "plundrare".

Ordet "viking" åsyftar således speciella situationer som dåtidens människor kunde befinna sig i. Björn i det första citatet ansågs som en stor

handelsman, men han kunde också "fara i viking", d.v.s. delta i plundring och krig. Asser var troligtvis med i något större krigståg med anknytning till kampen om t. ex. kungamakt.

Skriftliga källor

Vår kunskap om de mera personliga förhållandena under vikingatiden, om politik, färder över hav etc. kommer från det skrivna material som ligger dåtiden nära och som bevarats till nutid.

Runskrifterna i form av runstenar men också inristade meddelanden på trä- eller näverbitar är ett källmaterial som härstammar från tiden ifråga.

Handskriftsmaterialet är dock oftast nedteckningar som gjorts först ett par generationer sedan de omtalade handlingarna skett.

Trots detta är just handskrifterna det källmaterial som främst kommit att forma vår nutida bild av vikingatiden. Den omständighet att de flesta nordiska handskrifter som berättar om vikingatiden kommer från det av norrmän koloniserade Island, gör även att vi vet betydligt mer om de vikingatida norrmännens bedrifter än om t. ex. svearnas.

Norden under vikingatiden

Under vikingatiden började grunderna läggas för de nordiska rikena. Harald Hårfager blev redan i början av 800-talet ensam härskare över Norge.

I slutet av vikingatiden har den centrala kungamakten i de olika länderna utom på Island växt sig allt starkare.

Bebyggelsemönster Stadsbebyggelse

Under den tidiga vikingatiden, ungefär 800-talet, fanns endast ett fåtal städer eller stadsliknande samhällen i Norden. Störst var Hedeby i Sønderjylland (Danmark). Andra exempel är Uppåkra i Skåne, Birka i Mälaren och Kaupang i Norge. Från 900-talet fram till vikingatidens slut 1103 uppstår ett flertal nya städer och större handelsplatser i Sverige, Norge och Danmark.

Att detta samhällsbygge och kulturutbyte inte helt inskränkte sig till nutida Skandinavien är gravfältet Luistari i Eura i Finland ett tecken på.

Religion

Religionen under vikingatiden före kristendomens införande är känd främst genom de äldsta bevarade skrifterna från Island. Kännetecknande för dessa är att de är nedtecknade av kristna ett par generationer sedan kristendomen införts. Det finns inga skrifter efter religionsutövarna själva.

Detta är ett viktigt källkritiskt konstaterande när dåtidens religion ska beskrivas.

Många gudar är kända inom den fornnordiska mytologin.

Offer och blothandlingar var stående inslag i den dåtida religionsutövningen.

Heliga platser för tillbedjan av gudarna benämns på olika sätt, t. ex. omtalas hörg, hult och hugar, vi och stavgårdar. Dyrkan kunde på dessa platser ske ute i det fria men också i tempelbyggnader.

Den vikingatida kvinnan

Den sociala strukturen var släktbaserad på ett mycket starkare sätt än idag.

Vikingatidens kvinnor var, trots det relativt jämställda med männen. Nordiska kvinnor reste tillsammans med sina män och tog del i handeln. De kunde låta resa runstenar. Det är också möjligt att kristnandet medförde vissa ytterligare, nya friheter. Dessa uppgifter är dock omstridda eftersom kvinnornas liv inte skildrats lika flitigt som männens i historiska skrifter.

Teknologi

Nordmännen var framstående inom olika tekniska områden. När t. ex. kung Harald Blåtand anlade skogstrelleborgar var dessa byggnadsverk baserade på stor ingenjörskonst.

Inom skeppstekniken utvecklade nordmännen en förnämlig tradition att bygga och segla skepp.

Skeppsbyggnadskonst

Genom en utvecklad skeppsteknologi lades grunden till nordmännens kraftiga expansion över haven under vikingatiden. Seglet verkar också ha införts i Norden i slutet av järnåldern vilket givetvis bidrog till skeppens ökande funktionalitet. En mängd olika skeppstyper från vikingatiden möter oss i de skrivna källorna: långskepp, snecka, karve, lastbåt, skuta och knarr. Långskeppen var långa och snabba. I Ale kommun utanför Göteborg har man hittat det s. k. Åskekärrskeppet som var 16 meter långt och nästan 5 meter brett. Vid Oseberg i Norge har man hittat ett skepp som var 21,6 meter långt och 5 meter brett. Ett annat norskt fynd, Gokstadsskeppet var 23,3 meter långt och 5,2 meter brett.

Krigshandlingar

Genom det bevarade skriftliga källmaterialet känner man en stor mängd krigs- och våldshandlingar i vilka nordbor under vikingatiden var inblandade. Merparten av dessa krigshandlingar har anknytning till havet och kustområdena i Norge, Danmark, England, Irland och det europeiska kustområdet utmed Nordsjön och Atlanten.

Krigshandlingar har även förekommit i Österled vilket bekräftas av runinskrifter och omnämningen i isländska forntidssagor, men mycket mindre är känt om dessa.

Nordbornas färder

Vikingatiden var för nordborna en ytterst expansiv period. Genom sina utvecklade skepp kunde man förflytta sig över stora områden. Under perioden utförde dessa resenärer både vikingatåg och handelsresor men många utvandrade också och tog ny mark i främmande länder, s k landnam.

Återskapande

Vikingatiden är en populär period att både studera och arbeta med. Mängder med böcker i temat kommer ut kontinuerligt. Många nya fullskale-rekonstruktioner av både byggnadsmiljöer och skepp skapas.

Det finns inga bevis på att vikingarna faktiskt hade horn på sina hjälmar. De är förmodligen ett resultat av den livliga fantasin hos författare, poeter och konstnärer på 1800-talet.

KÄLLA: Wikipedia, världenshistoria.se, pressreader.com

Fornordisk religion

Fornordisk religion kallas de religionsformer under förkristen tid i Norden som det finns bevis på i arkeologiskt och skriftligt material. Ibland brukar begrepp fornnordisk religion kopplas specifikt till vikingatidens (700/800-1000), tro under yngre järnåldern, men innefattar även tro från äldre järnåldern, bronsåldern och stenåldern. Även soldyrkan, cirkumpolära religioner, som förkristen samisk religion, förkristna finskugriska trosuppfattningar och Nerthuskult tillhör de forna religionerna i Norden.

Flera religionsforskare har därför börjat använda kalla det fornskandinavisk religion för att avgränsa vikingatida tro mot förkristen samisk och finskugrisk religion.

Kunskap om de olika religionsformerna är bristfällig p.g.a. väldigt lite tidsenligt skriftligt material, det är i stort sett endast i slutet av perioden, och från kristen tid, som det finns skriftliga källor.

Religionsuttrycken från förhistorisk tid; äldre järnålder, bronsålder och stenåldern tolkas i stället främst från arkeologiskt material.

Religionen under vikingatiden (700/800-1000), brukar kallas asatro och avser de myter som nedtecknades i kristen medeltid, men förutsätts spegla en äldre muntlig tradition. Ofta används fornnordisk religion synonymt med asatro, men även fornskandinavisk religion för att tyd-

ligare visa att man inte åsyftar andra fornnordiska religioner.

Arkeologiskt beskrivs religionen under vikingatiden som ett ”kulturellt lapptäcke”; som växte fram under en lång rad influenser från tidigare skandinaviska religioner. Det kan ha haft kopplingar till nordisk bronsålder, medan det förmodat solorienterade trossystemet i bronsålderns Skandinavien tros ha dött ut omkring 500 f.Kr., så återkommer ett antal bronsåldersmotiv – som hjulkorset – under yngre järnålder.

Asatron tillhör de polyteistiska religionerna, och förutom gudar tror man även på olika naturväsen. Asatron är en del av en större familj av indoeuropeiska religioner där man även finner grekisk, romersk och slavisk fornreligion. Det finns även motsvarigheter till asatron i den indiska hinduismen. En teori hävdar att olika indoeuropeiska stammar (indier, greker, italiker, kelter, slaver, germaner) har ett gemensamt ursprung, möjligen från områden i närheten av Svarta Havet och att dessa sedan utvandrat till övriga Europa samt Asien.

Detta är en förklaring till likheten i religion och språk mellan länderna.

Asatrons mest framträdande asagudar är Oden och Tor, Frej och Freja. De har bl. a. givit namn till veckodagarna onsdag, torsdag och fredag.

Asarna var liksom vanerna inte odödliga som vissa gudar i andra religioner. Däremot behöll de sin ung-

dom med hjälp av Iduns äpplen. I Ragnarök stupade dock de flesta, blott två av Tors söner och två av Odens överlevde.

Dessutom kom asarna Balder och Höder, som dött redan i vår tidsålder, tillbaka från dödsriket Hel för att härska inom nästa skede.

Grunduppfattningen om livet efter döden lär ha varit att de som dog i strid kom till Valhall eller Folkvang, de som dog av ålderdom och/eller sjukdom kom till Hel och de som drunknade kom till Ran.

Några bodde även kvar i gravhögen och kunde kallas draugar. I vissa fall kunde man tänka sig själavandring.

Samisk religion, den förkristna samiska religionen kännetecknas av polyteism, förfädersdyrkan och naturväsen. Männens riter gällde jakt och fiske, väder och vind, kvinnornas hem och familj. Männen tillbad främst manliga gudaväsen, kvinnorna kvinnliga. Bland männen tillbad sydsamerna bl. a. den högste guden Raedie och åskguden Hovrengaellies, nordsamerna bl. a. Dierpmis, som var både högste gud och åskgud.

Mycket viktiga för kvinnorna var akkorna. Maadteraahka och hennes 3 döttrar: födelsegudinnan Saaraahka, Oksaahka, som skyddade de små barnen, och Joeksahka, som kunde byta kön på det kvinnliga embryot, man trodde att samtliga var flickor från början, om föräldrarna förrättade offer till henne.

Även andra typer av andeväsen var viktiga, t. ex. olika typer av hjälp- och skyddsväsen samt förfäderna. Avlidna släktingar spelade en stor roll för de levande, då de kunde visa sig i drömmar och ansågs t. ex. kunna vakta barn och renar.

Redan på 1000-talet togs initiativ till att kristna samerna, en verksamhet som kom att intensifieras under 1500- och 1600-talen.

Kunskap om samernas förkristna religion bygger främst på texter av missionärer och präster från ca 1670 till ca 1750 men även på arkeologiskt material som offerplatser och gravar, sakrala ortnamn och senare muntlig tradition och folktro.

Genetik

Genetik, ärftlighetslära, är en vetenskap inom biologin som studerar hur egenskaper nedärvs, hur arvsmassan är uppbyggd och fungerar, hur förändringar av generna (arvsanlagen) uppstår, samt den biologiska variationen.

Arvsanlagen finns i jättelånga molekyler, DNA (deoxyribonukleinsyra), som vardera består av en kedja av nukleotider.

Kedjorna sitter ihop parvis och bildar något som ser ut som en spiralskruvad steg.

Nukleotiderna sticker ut från vardera kedjan. I DNA används 4 olika nukleotider.

De består av en kvävebas, en sockermolekyl och en eller flera fosfatgrupper.

Kvävebaserna är adenin (A), tymin (T), guanin (G) och cytosin (C). De är olika långa, men matchar varandra kort mot lång, så att varje steg i DNA-stegen blir ungefär lika långt. Nukleotidernas ordningsföljd i kedjan är den genetiska informationen. Det här är lite likt hur ordningsföljden av bokstäver bildar ord och meningar.

Generna motsvarar delsträckor längs kedjan. Sekvensen av nukleotider i genen översätts i 2 steg till en sekvens av aminosyror som bildar ett protein. En grupp om 3 nukleotider motsvarar en aminosyra.

Denna motsvarighet kallas den genetiska koden.

Aminosyrasekvensen avgör vilken form proteinet får och därmed vilken funktion det kan fylla. I princip alla uppgifter i den levande cellen sköts av proteiner.

Genetiken ger viktiga verktyg som används i den moderna forskningen för att undersöka funktionen hos specifika gener, t. ex. genom kartläggning av genetisk interaktion.

I organismerna är den genetiska informationen vanligtvis lagrad i den kemiska strukturen hos specifika DNA-molekyler, som i sin tur finns i kromosomer.

Genetiken har stor betydelse för vilken yttre form och vilket beteende en organism ska få.

Men inte bara genetiken.

Miljön som organismen lever i påverkar också hur den blir.

Slutresultatet formas av ett samspel mellan arv och miljö. T. ex. bestäms en människas längd i vuxen ålder både av de gener som barn får av sina föräldrar och av näring, sjukdomar och motion.

I vissa virus lagras den genetiska informationen i RNA, en molekyl som är mycket lik DNA.

DNA finns normalt i par om 2 parallella kedjor i en korkskruvsform. När DNA-kedjorna bildar par kommer varje nukleotid mitt för en nukleotid i den andra kedjan.

Nukleotiderna passar då olika bra ihop, så att bindningen blir starkast om A paras ihop med T och C paras ihop med G.

I naturligt DNA har sammanlänkningen nästan alltid gjorts på detta optimala sätt.

Genom detta förhållande finns hela sekvensinformationen i båda delkedjorna. Om man vet vilken sekvens som finns i den ena kedjan, kan man räkna ut exakt vilken sekvens som finns i den andra. Detta förhållande utgör den kemiska grunden för nedärvning: vid DNA-replikering kopieras den genetiska informationen genom att dubbelkedjan delas upp och varje delkedja används som mall vid skapandet av en ny parkedja.

Den långa dubbla DNA-kedjan kallas också kromosom.

En kromosom innehåller normalt många gener. De ligger då i en viss ordning längs kedjan, med olika stora mellanliggande nukleotidsekvenser som inte ingår i gener. En bakterie innehåller normalt en enda ringformad kromosom, kedjan har inga ändar.

Eukaryota celler (alla celler med en definierad cellkärna) har nästan alltid flera kromosomer. De cellerna har ändpunkter.

Den längsta kromosomen i människocellen är 247 miljoner baspar lång.

Det finns många proteiner som binder sig till DNA-kedjan och bidrar till att hålla ordning på den, ge den en hanterbar fysisk form och

kontrollera vilka andra molekyler som kan bearbeta den.

Den fullständiga uppsättningen genetiskt material i en organism (vanligtvis den sammanlagda sekvensen av alla dess kromosomer) kallas genom.

I många organismer finns kromosomerna i analoga par, d.v.s. att för nästan varje dubbelkedja finns en annan med nästan samma innehåll.

I andra finns inte sådana kromosompar. De 2 allelerna för en gen finns på varsin kromosom och de 2 har ärvts från varsin förälder.

Kromosomerna kopieras, packas ihop och ordnas upp.

Sedan, när cellen delas upp, separeras kromosomkopiorna så att de 2 dottercellerna får varsin.

Könskromosomerna utgör ett undantag då de ofta är mycket olika.

Men de sitter ändå oftast i par.

Hos människan och många andra djur finns en s k Y-kromosom som är mycket liten och innehåller några få gener. Bl. a. den gen som sätter igång de processer som utvecklar de specifikt manliga egenskaperna. Y-kromosomen paras ihop med en s. k. X-kromosom.

Män har alltså en X-kromosom och en Y-kromosom, medan kvinnor har 2 X-kromosomer.

X-kromosomen är en av människans största kromosomer.

Kromosommutation

En känd kromosommutation (-avvikelse) är den som orsakar Downs syndrom. Då har kromosompar nr 21 en extra kromosom, alltså totalt 3.

Downs syndrom nedärvs väldigt sällan. Oftast finns det inte någon tidigare släkthistoria utan barnet får Downs syndrom av en tillfällighet p.g.a. en ny, s.k. de novomutation (de novo, 'från ny').

En de novomutation (DNM) är vilken mutation eller ändring som helst i genomet hos en enskild organism (människa, djur, växt etc.) som inte nedärvides från dess föräldrar.

Den här typen av mutation uppstår av sig själv under DNA-kopieringen under celldelning. De novomutationer, per definition, finns i den påverkade organismen men saknas i båda biologiska föräldrarnas genom. De här mutationerna kan uppstå i vilken cell som helst hos ungen, men de i ägg eller spermier kan föras vidare till nästa generation.

I de flesta fall har en sådan mutation liten eller ingen verkan på organismen p.g.a. den genetiska kodens robusthet. Dock, i sällsynta fall, kan den ha märkbara och allvarliga effekter på övergripande hälsa, fysiskt utseende och andra egenskaper. De vanligaste störningarna p.g.a. de novo mutationer är bl. a. genetiska cancersyndrom och vissa former av autism.

Downs syndrom är inte en typ av autism, de har olika orsaker, men kan ha liknande symptom.

Dominant anlag

Människans gener sitter i par. Den ena genen kommer från mamman och den andra från pappan.

Vissa gener ärvs dominant.

Det innebär att man ärver en normal kopia av en gen och en förändrad kopia av samma gen.

Om generna i paret bär på olika anlag kan det hända att det ena anlaget dominerar över det andra. Det är ett dominant anlag, medan det anlag som viker sig är recessivt.

Med ett korsningsschema kan man räkna ut sannolikheten för att en egenskap ska visa sig i nästa generation.

Dominanta anlag skrivs med stora bokstäver och recessiva med små.

Barn ärver sitt anlag för ögonfärg från båda föräldrarna.

Men det är väldigt svårt att förutsäga vilken ögonfärg ett nyfött barn kommer att få.

Det beror på att ärftligheten är mycket komplicerad och det är flera olika gener som påverkar.

Barn till en blåögd och en brunögd förälder får oftast bruna ögon. Det beror på att brun ögonfärg är dominant över blå.

Korsningsschema för en blåögd (b) och en brunögd (B) förälder:

	(brun)	(brun)
	B	B
(blå)		
b	Bb	Bb
(blå)		
b	Bb	Bb

Ögonfärgen hos barn blir inte helt klar förrän vid 6 års ålder.

Under ålderdomen kan ögonfärgen bli mer blå eller blåaktig.

Starkare gener (dominanta anlag)

Mörk hudfärg, bruna och mörka ögon, lockigt hår, mörkt hår, stor näsa, bred haka, stora läppar, skrattgropar, fräknar.

Svagare gener (recessiva anlag)

Ljus hudfärg, grå och blå ögon, rakt hår, blont och rött hår.

En pappa med F/F (fräknar) och en mamma med f/f (inga fräknar) kommer att få barn med fräknar.

	(fräknar)	(fräknar)
	F	F
(inga)		
f	Ff	Ff
(inga)		
f	Ff	Ff

Flera andra saker har också med genetik och specifikt dominant och recessiv anlag att göra.

- Vilken tumme du naturligt lägger överst när du knäpper händerna (för mig är det vänster).

- Vilken arm du naturligt lägger överst om du lägger dem i kors (för mig är det vänster).

- Vilket ben du helst står på om du ska stå på ett ben.

- Vilket öga du helst/enklast blundar med (för mig är det höger).

Korsdominans (t. ex. höger på vissa och vänster på vissa av ovanstående) är vanligast.

Mindre än 33% är konsekvent sidodominanta för öga, öra, hand och fot.

När det gäller hand- och ögondominans är mer än 50% av befolkningen högerhänt och högerögd (jag själv inräknad). Näst vanligast är högerhänt och vänsterögdhet.

Kan du rulla ihop tungan?

Det kan jag. Den förmågan är dominant.

Fria örsnibbar är dominant, fastsittande är recessiv. Mina tycks vara fastsittande.

Apropå färg. Färgblindhet har jag skrivit om tidigare (i Öbackabus), men det hör hit också.

Arvsanlaget för röd-grön färgblindhet (eller mer korrekt, defekt färgseende eller färgsinnesdefekt, att se i svart-vitt är mycket ovanligt) sitter på X-kromosomen.

Defekten uppstår om anlaget på alla X-kromosomer är skadat. Eftersom män bara har en X-kromosom (och en Y-kromosom) är det mycket vanligare att män har röd-grön färgblindhet än att kvinnor (2 X-kromosomer) har det. Vad gäller ärftlighet så hoppar det över en generation, så om en mans pappa har det har han själv det inte, men hans son.

	(långa)	(långa)
	A	A
(korta)		
a	Aa	Aa
(korta)		
a	Aa	Aa

Mendelsk nedärvning

Om vi tittar på växter istället för människor blir kanske bilden av gener och korsningsscheman klarare.

Munken Gregor (egentligen Johann) Mendel levde på 1800-talet i Österrike. Mendel var mycket intresserad av hur en arts drag ärvs vidare från generation till generation.

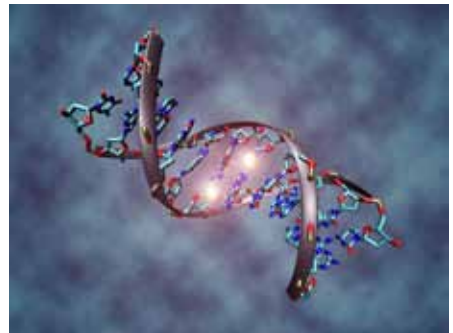
Han använde ärtplantor i sina försök för att förklara hur längden ärvs vidare. Han hittade ett mönster och kunde förklara hur dominant gener styr över recessiva.

Korsningsscheman var nämligen Mendels idé. Hans studier visade ett mönster i nedärvningen och ett bevis på dominant och recessiva anlag.

Grundtanken är att ett A (dominant anlag), vinner alltid över ett a (recessivt anlag). Då ett A stod för att plantan blev lång vinner det anlaget i 3 av 4 fall (75%). När det är aa, i 1 av 4 fall (25%), blir det korta plantor.

Bokstäverna spelar ingen roll, bara om det är stora, små eller en av varje.

KÄLLA: Wikipedia, uu.se, genteknik.se, 1177.se, moonboon.se, fof.se, weebly.com, asovuxengymnasium.stockholm.se

DNA-kedja

Systembolaget och alkoholmonopol

Systembolaget Aktiebolag (vardagligt även kallat Systemet eller Bolaget) är ett statligt företag som har lagstadgat monopol i Sverige på detaljhandel med spritdrycker, vin och öl med alkoholhalt över 3,5%.

Systembolaget agerar som portal åt svenska leverantörer och representerade 2022 cirka 1200 leverantörer och över 5000 producenter från hela världen.

Systembolaget säljer även ”alkoholfria” drycker. De har en alkoholhalt under 0,5 volymprocent.

Kedjan har drygt 440 butiker och cirka 5 800 anställda.

Men även cirka 500 ombud på mindre orter och i glesbygden. Det kan vara en järnaffär, pappershandel, spelbutik, mack, matvarubutik eller i princip vad som helst.

Före Systembolaget

Efter flera misslyckade försök till reglering av alkoholkonsumtionen i Sverige beslutade kung Adolf Fredrik 1766 att avskaffa alla begränsningar. Detta ledde till att nästan alla hushåll producerade sin egen alkohol. Stora mängder potatis och säd, som skulle kunnat användas till mat, brändes istället till alkohol.

I början av 1800-talet fanns uppskattningsvis 175 000 destillatörer. Under 1830-talet skapades de första organisationerna och föreningarna för måttligt drickande i Stockholm.

En av de äldsta organisationerna var Svenska Nykterhetssällskapet, som startades 1837.

Under mitten av 1800-talet startades Sveriges och världens första alkoholmonopol i Falun, ”i sedlighetens intresse”. All alkoholförsäljning i staden reglerades och skulle ske ansvarsfullt.

1860 blev det olagligt att sälja alkoholdrycker till personer under 18 år och tillverkningsförordningen förbjöd husbehovsbränningen.

1865 öppnades även en statligt reglerad bar i Göteborg. Reglerna gällde bl. a. att berusade personer skulle avvisas, det skulle serveras varm mat och kaffe och alkoholen, som köptes på baren, skulle även drickas i lokalen. Liknande statligt reglerade barer och butiker som de i Falun och Göteborg öppnade över hela landet. De var oerhört framgångsrika och 1870 beslutades att all vinst skulle återgå till staten.

Under första världskriget var alkoholdrycker kraftigt ransonerade. Från 1914 infördes motboken, där en persons ranson av alkoholhaltiga drycker bevakades i flera områden, på initiativ av läkaren och politikern Ivan Bratt. Från 1919 var motboken nationell.

1917 bildades Aktiebolaget Spritcentralen, sedermera Vin & Sprit, som övertog all partihandel av alkohol.

Nykterhetsrörelsen växte sig dock allt starkare i Sverige och 1922 hölls en folkomröstning om rusdrycksförbud. Det blev Sveriges första allmänna omröstning. Antalet röstberättigade var 3 302 483 och av dessa deltog 1 820 452 eller 55,1% (vid riksdagsvalet 1921 deltog 54,2%).

Folkomröstningen slutade mycket jämnt och något oväntat med att förbudsmotståndarna vann. 51% röstade mot ett förbud, 49% för.

Riksdagen beslutade efter denna rådgivande folkomröstning att fortsätta med den restriktiva alkoholpolitiken.

Motboken användes därför ända fram till 1955, då flera stora förändringar i den svenska alkoholpolitiken och organisationen kom.

Nationellt monopol

1955 slogs de lokala monopolen på försäljning av alkohol (då Systemaktiebolaget) ihop till Systembolaget.

Motboken avskaffades och reglerna förenklades och förtydligades.

Huvudkraven för att få handla på Systembolaget var att kunden var minst 21 år gammal, nykter och att misstanke ej fanns om langning.

Försäljningen steg med 25% under det första året och fylleriförseelserna fördubblades. Ett par år senare genomfördes därför flera åtgärder för att stävja alkoholbruket bl. a. genom skattehöjningar och legitimations-tvång.

1969 sänktes åldersgränsen från 21 till 20 år på Systembolaget, medan reglerna om nykterhet och langning är de samma sedan 1955. I de fall expediten inte med säkerhet kan bedöma att kunden är över 25 år, måste kunden enligt Systembolagets försäljningsregler kunna legitimera sig för att styrka att den är över 20 år.

Kommunerna har fortfarande rätt att hindra etableringen av systembolag, men färre och färre kommuner håller på det, bl. a. för att annan detaljhandel blir lidande om invånarna lockas åka till en annan kommun för att handla. 2013 fanns det minst en systembolagsbutik i Sveriges samtliga kommuner.

På söndagar har Systembolaget stängt.

1982–2000 var Systembolaget stängt även på lördagarna, men är numera öppet fram till kl. 13-15 (den exakta öppettiden varierar beroende på ortens och butikens storlek) alla icke röda lördagar, d.v.s. även påskafton och om nyårsafton är en lördag även då.

Beslutet om lördagsstängt förknippas främst med Sveriges dåvarande socialminister Karin Söder (C).

1991 började Systembolaget införa självbetjäningbutiker.

1 januari 1995 hade cirka 6% av butikerna självbetjäning och 2006 var siffran uppe i 61%. 2013 hade 418 av 421 butiker (99,3%) självbetjäning.

I oktober 2014 var självbetjäningssystemet fullt utbyggt.

I september 1996 såldes det första vinet på bag-in-box på Systembolaget. Tidigare hade man vägrat sälja viner i denna typ av förpackning, som redan fanns internationellt, men efter klagomål från importören Spendrups kom EG-domstolen fram till att denna diskriminering av en viss förpackningstyp stred mot frihandelsreglerna inom EU.

Några år in på 2000-talet stod bag-in-box för mer än hälften av den sålda volymen vin på Systembolaget.

Systembolaget inledde november 2012 försök med hemleverans på ett fåtal orter.

Försöket har successivt utökats till att omfatta flera län. I juni 2018 lämnade regeringen, till lagrådet, in förslaget om hemleverans av alkohol från Systembolaget i hela Sverige. Den 1 juli 2019 gav regeringen klartecken att erbjuda hemleverans som en permanent del av erbjudandet i hela landet.

Varor från hela Systembolagets sortiment på ca 18000 produkter kan beställas.

Namnet Systembolaget kommer av att man bolagiserade krogverksamheten och satte brännvinsförsäljningen i system.

Alkoholmonopol

Ett sätt som vissa länder använder för att reglera tillverkning och handel med alkoholdrycker, motiverat dels med viljan att minska alkoholism och alkoholens sociala skadeverkningar,

dels med statskassans behov av inkomster. Monopolet innebär att endast ett företag, oftast helt statsägt, har ensamrätt på hela eller delar av alkoholhandeln. Sådana ensamrätter kan omfatta monopol på att tillverka, införa, leverera och försälja till återförsäljare, försälja till allmänheten för avhämtning, eller servera till allmänheten för konsumtion på serveringsstället. Ett alkoholmonopol kan omfatta alla eller delar av dessa monopoltyper.

Det finns dessutom vanligen begränsningar i monolets omfattning beroende på alkoholhalt, alkoholslag eller dylikt.

Enligt WHO har statliga alkoholmonopol varit karaktäristiska för de nordiska länderna utom Danmark, Kanada, delar av USA och några mellan- och östeuropeiska länder samt f. d. Sovjetunionen.

En del av dessa länder har dock haft avregleringar och privatiseringar.

I Norge finns sedan 1922 Vinmonopolet. De har 18 årsgräns för köp av öl, vin och andra produkter med lägre alkoholstyrka än 22 volymprocent och 20 år för köp av brännvin eller andra produkter med alkoholstyrka på 22 volymprocent eller mer.

I övriga delar av världen säljs alkoholen på vanliga matvaru-butiker.

KÄLLA: systembolaget.se, vinmonopolet.no

Vinmonopolet

Ekvator

En ekvator är en cirkel dragen runt en astronomisk himlakropp på ett avstånd som alltid är lika långt från båda polerna, i öst-västlig riktning.

Jordens faktiska geografiska ekvator utgörs av en ungefär cirkelformad kurva.

Ekvatorns omkrets är cirka 40 076 km och diametern 12 756 km. Den är skiljelinje mellan norra och södra halvklotet.

När man vill lägesbestämman (fastställa latituden hos) en ort i nord-sydlig riktning (longitud är lodrätt) utgår man från ekvatorn, som har latituden 0°.

På platser nära ekvatorn har man de snabbaste upp- och nedgångarna för solen, bara några minuter. De länder som ligger närmast ekvatorn har starkast solljus dagtid p.g.a. att solen står högre på himlen än vid länder närmare polerna, oavsett årstid.

Men därmed inte sagt att det upplevs varmast där.

Länder vid jordens ekvator Ekvatorn går genom 11 olika länder och i fallen Maldiverna (Asien) och Kiribati (Afrika) endast genom vatten som tillhör dem (Indiska oceanen respektive Stilla havet). De 11 länderna är:

Afrika

São Tomé och Príncipe (Atlanten), Gabon, Kongo-Brazzaville, Kongo-Kinshasa, Uganda, Kenya, Somalia

Asien

Indonesien

Sydamerika

Ecuador (som fått sitt namn efter ekvatorn), Colombia, Brasilien

Däremot går ekvatorn inte genom afrikanska Ekvatorialguinea, som också fått sitt namn efter den.

Landet ligger några mil norr om, nordväst om Gabon.

KÄLLA: Wikipedia

Fäbod

Fäbod, fäbodvall eller säter är en samling byggnader som stugor, fähus och kokbodar för fäboddrift.

Fäbodens historia

Fäbodväsendet har en mycket lång tradition, kanske redan från järnåldern. De äldsta skriftliga källorna i Sverige där fäbodar nämns är landskapslagarna från 1200- och 1300-talen.

Fäbodar nyttjades förr ofta bara periodvis för att hålla kreatur på betesmarker som låg högre upp, ofta mer eller mindre långt ifrån gården som ägde boskapen.

Fäbodar, som enbart beboddes sommartid, var tidigare ett vanligt inslag i skog och fjällmarker i Skandinavien samt i Alperna.

För 100 år sedan var de flesta svenskar jordbrukare.

Fäbodbruk

Fäboden låg utanför byarnas inägområden och var ett komplement till gården i hembyn. Varje gård hade ett eller flera fäbodställen.

Vanligtvis brukades de gemensamt, men avvittring och 1800-talets laga skifte har ofta ändrat ägoförhållandena.

Man räknar med att det funnits 1 000-1 500 fäbodanläggningar i Västernorrland.

Varför byggde man stugor och fähus i skogen långt från hemmet?

Varför avstod man sommartid från en del av arbetskraften på gården?

Boskapsskötseln var huvudnäringen i Norrland, men betet närmast byarna räckte inte för att täcka behoven.

Fäboddriften gjorde det möjligt att nyttja den omfattande utmarken. I skogen betade djuren, vallen och myrarna användes som slättermarker. Skogsbetet var ofta magert, så valet av platsen för fäboden gjordes med stor omsorg.

Många gånger blev avståndet mellan fäboden och hembyn stort, ibland många mil.

Fäbodarna placerades ofta på höjdlägen djupt inne i skogen eller intill myrar, sjöar eller havsstränder. Det viktigaste var att det fanns vatten i närheten.

Namn

Ursprungligen sa man ofta fäbodanläggningar, i plural. Äldsta kända källa som nämner fäbodanläggningar är bibelöversättningen från 1541. Vanliga dialektala namn har varit bodarna, vilket i Dalarna skrivits buther och i Jämtland buan; öster och väster därom, vallen; i Hälsingland även skovallen; i Medelpad även boan. Sälen kan vara den äldsta benämningen, känd från västra Dalarna. I Värmland kallas de säter.

I Norge kallas de seter, stule och støl.

Fäbodbruket har funnits över hela norra Europa.

I Sverige

I Sverige finns fåbodar, förutom i ovan nämnda landskap, även i Gästrikland, Härjedalen, Västerbotten, Ångermanland, nordligaste Uppland och sydligaste Lappland.

I Sverige hade det sin största utbredning under 1800-talet, framför allt i Norrland och norra Svealand.

Olika fåbodtyper

Till hemfåbodar, frambodar eller gårdsfåbodar som låg närmast byn fördes boskapen först.

Dit flyttade hela familjen eller större delen av hushållet så att de kunde delta i arbetet, som ofta gällde åkerbruk och slätter.

På dessa fåbodar fanns många byggnader, såsom bostuga, fåhus, kokhus och mjölkbod och man beredde mjölken på plats.

Ibland har de blivit året runtboende. De här var mer lika byar än vanliga fåbodvallar, både till utseende och nyttan.

Det var vanligt att en son eller dotter som inte fick ärva hemgården istället fick överta fåboden och bosätta sig där.

Till utfåbodar, eller långfåbodar, längre upp i skogen fördes djuren senare på sommaren. Eller så flyttade djur och fåbodpigor dit under hela eller delar av sommaren, ibland med en kortare vistelse hemma i byn under slätter. På dessa fåbodar fanns också ofta många byggnader såsom de i förra stycket.

Eftersom fåboden låg långt hemifrån måste mjölken på plats förädlas till ost, messmör och smör.

På de ställen där man i hög grad nyttjade fåbodarna för produktion av vinterfoder åt djuren var hela vallen inhägnad och ängsmarken bredde ut sig runt bebyggelsen. Man gödslade den inhägnade slättervallen och lade höet i lador. Fodret fraktade man hem vintertid. Här hade man sällan åkerbruk.

Fåboddriften avtar

Fåboddriften började avta redan före laga skifte, på 1830-talet, nordväst om Uppsala.

Längre norrut i Uppland lades fåbodarna ner efter 1860.

Även i Dalarna påbörjades nedläggningen vid denna tid. Där finns fortfarande ett 80-tal levande fåbodar kvar.

Sista stora nedläggningsvågen kom efter andra världskriget (alltså efter 1945) då livsmedelsransoneringen upphörde.

Många fåbodar har förfallit eller används numera som fritidsboende. En fåbod som fortfarande används på traditionellt sätt kallas levande fåbod och fungerar ofta även som turistattraktion.

Fåbodvallar i Ångermanland

I de ångermanländska kustsocknarna Nordingrå, Ullånger och Vibyggerå, men även i Sollefteåtrakten finns en variant av fåbod som inte var vanlig i andra delar av landet.

I jordbruksbygden, som låg i bördiga områden med mycket odlingsbar jord, var åkerbruket huvudnäring.

Från Västernorrland omnämns Mjälloms ödehemman i Vibyggerå socken 1558 som "et fåbodstädhe".

Slättbränna fåbodvall, Junsele

Fåbodvallen ligger på en flack gräsbevuxen höjdrygg en bit från landsvägen mellan Junsele och Dorotea, med utsikt över Stormyran och det omgivande skogslandskapet.

Vallen har fortfarande en stor öppen yta med många byggnader.

Ett 20-tal byggnader, bl. a. 7 fåbodstugor ligger fritt grupperade på vallen.

1795 visade ett par sökande intresse att odla upp Slättbränna och bosätta sig där. Förrättningsmannen bedömde att området inte var dugligt för detta ändamål utan mer lämpat för bete och slätter. 1813 gjordes förberedelser för skattläggning. I dessa papper kan man läsa att fåbodvallen var mycket stenbunden.

Vallen hörde till Lillgårds och Östanbäcks byar. Avståndet ner till byarna är cirka 3 mil.

Fåboden var i bruk fram till 1948. Helhetsintrycket av Slättbränna fåbodvall är genuint, trots smärre förändringar och ombyggnader under senare tid.

Flertalet byggnader är oförstörda och oförändrade.

För kreaturen fanns vinterfoder på ängsmarker nära byn. Fåbodens enda funktion var att ge djuren bete under sommaren. Där saknades slätter- och åkermarker. Gödseln som samlades in vid fåboden transporterades hem under vintern för att spridas ut på åkrarna i byn.

Den slätterlösa fåbodens utseende kan naturligtvis variera, men ofta låg bostugorna uppradade, med fåhusen placerade mittemot, också de på rad.

Här saknades inhägnader, förutom den kring kokplatserna för att hålla korna borta från grytorna.

Denna typ av fåbodvall har inte givit upphov till bybildning. Där saknades förutsättningen, ängs- och åkerjord.

Lännäs Ytterbodar, Skorped

Ligger söder om Lännäs by, intill en liten sjö kallad Fåbodtjärnen.

Här ligger en prydlig rad av 10 fåbodstugor, sida vid sida, alla med gaveln och ingången vänd mot den öppna planen där kokplatserna är belägna under bar himmel. Stugorna består av ett rum med eldstad och innanför detta en mjölkbod.

Gärdesgården runt stugorna och kokplatserna har ungefär samma sträckning som i äldre tid.

De flesta stugorna har eller har haft en tillbyggd vedbod.

Tidigare har varje stuga haft sitt fåhus, men idag finns bara några få bevarade.

Några ängslador har inte funnits på vallen, eftersom man inte slättade där. När vallen användes var det öppet ner mot sjön, idag växer det skog där. Fäboden var i drift fram till 1949 och den är idag ett fint exempel på en samlad och välbevarad miljö där sannolikt alla fäbodstugor finns kvar.

Idag är fäbostuga i vissa fall synonym med fritidshus.

Granbodåsens fäbodvall

Den var uppdelad i 8 skiften.

Vallen bestod främst av slättermark samt mindre ytor med lägdor och steniga backar.

Runt den inhägnade vallen fanns samfälld mark som till större delen var svedjor och skogsmark.

På fäbodvallen idag kan man se många spår efter tidigare markanvändning och bebyggelse.

Fäbodvallar i andra delar av Sverige

Jag kommer från Hälsingland, där man också hade fäbodvallar. Därför kör vi några av dem också.

Mittjasvallen

Strax norr om Edsbyn längs väg 678 cirka 1 mil mot Färila.

Fäbodvallscafé där det finns den typiska Ovanåkerssmörgåsen och annat smätt och gott, allt är hembakt!

Från Edsbyn åk mot Färila, efter cirka en mil kommer det en stor fäbodvall på din högra sida med skylt.

Dyrvallen

Norrbo socken i Hudiksvalls kommun. Ligger mycket vackert på Dyrvallsåsens sydsluttning.

Fäbodarna ligger kring en långsträckt, öppen yta på en vid plåtå mer än 200 m över Dellensjöarnas yta.

Vallen saknar vägförbindelse men de gamla vallstigarna finns kvar och utnyttjas för den vandringsled som passerar fäboden.

Byggnaderna är till största delen välbevarade och trähägnaderna och fäkatan har bevarats och underhållits.

Areal: 3 hektar

Vandringsleden Kolarstigen passerar förbi Dyrvallen.

Harsen/Harsavallen

En väl bevarad fäbod 18 kilometer från Järvsö centrum, uppe i de skogs-klädda bergen.

Fäboden består av 2 bebyggelsegrupper, Storvallen och Lillvallen.

Bergmans skojegård är nu museum med 4 byggnader och många föremål från fäbodtiden bevarade, bl. a. vackra textilier.

Hjortstavallen

Hjortstavallen i Hög, cirka 14 kilometer nordväst om Hudiksvall, är en välbevarad fåbodvall i förhållandevis ursprungligt skick.

Alltsedan 1700-talet har vallen bestått av sju fåboddar och till bostugorna finns ett flertal fåhus, uthus samt en hel del trähägnader.

Fåboddriften upphörde på vallen i mitten på 1950-talet men återupptogs i början på 1990-talet.

Idag går endast ett fåtal getter och betar på vallen. Areal: Cirka 2,5 hektar

Bebyggelsen finns samlad på en liten yta kring en bäck som avvattnar Hjortstamyran.

Den odlade marken har funnits i den branta slutningen mot sankmarkerna vid Dövelbergets nordvästra fot.

Bebyggelsen ger ett välbevarat intryck och kulturmiljön är anslående.

Alltsedan 1700-talet har vallen bestått av 7 fåboddar, till bostugorna finns ett flertal fåhus och uthus kvar samt en hel del trähägnader.

Fåboddriften upphörde på vallen i mitten på 1950-talet men återupptogs i början på 1990-talet, först genom fårbete och sedan bedrevs en aktiv fåboddrift med fjällkor och getter som betade markerna på och kring vallen fram till 2007.

I dagsläget finns endast ett fåtal betande getter på vallen.

Området innehåller partier möjliga att återta som äng.

I direkt anslutning till vallen finns också skogsmark med höga naturvärden enligt skogsstyrelsens inventeringar.

Knupbodarna

Invid foten av Digerbergets sydslutning utanför Kilafors i Hanebo socken, Bollnäs kommun. Den har en karaktäristisk 1700- och 1800-talsbeggelse och anor från sent 1600-tal.

Fåbodvallen som är omgiven av granskog, består av ett 20-tal omålade timmerhus och hägnadssystem. Som en av Hälsinglands bäst bevarade fåboddar är den utvald till riksintresse för kulturmiljövården i länet.

Knupbodarna fungerar även som ett etappmål och vägskäl för vandringsleden Hälsingeleden som passerar genom området.

Välbevarad fåbod i anrik miljö.

Råbergsvallen

Ca 1 mil söder om Delsbo. En gräsbevuxen bilväg leder fram emot några grå lador. På höger sida växer högt gräs inhägnat av ett staket och i bakgrunden står det stora träd.

Råbergsvallen har en historia av brukad mark som går tillbaka till 1600-talet. Som mest fanns här 9 bostugor med djurhållare.

Var i drift ända till 1990-talet.

Fram till cirka år 2000 har djurhållning förekommit, vilket gör den till en av få fåbodvallar i drift. Den senaste tidens djurhållning har bibehållit skötseln väl på markerna kring bebyggelsen.

Vallmiljön är vacker med tidstypiska byggnader i gott skick.

Råbergsvallen har högsta bevarandevärde bl. a. p.g.a. den genuina fåbodmiljön och friheten från störande ingrepp.

Rakt fram står några gråa lador med tegeltak och stora träd i bakgrunden.

Areal: 1,5 hektar

Svedbovallen, Järvsö

En levande fåbod i Järvsö i Ljusdals kommun. Ett mysigt utflyktsmål med fritt betande djur, café, fåbodprodukter, kulturarrangemang och bokningsbara aktiviteter.

Mitt första besök på en fåbodvall gjorde jag tidigt i livet.

Redan när jag var 3 år gammal fick jag ett litet ostkar, med texten Torpets fåbodar 1987.

I det och mammas stora har vi gjort koost (den har jag skrivit om i artikel om mjölk) flera gånger om året i hela mitt knappt 40-åriga liv. Den konsten är det nog inte så många som kan idag (en gammal klasskompis frågade härom året hur man gör).

Sådan ost gjorde och gör man på fåbodvallarna.

Men när jag tänker efter så hade jag ingen bild eller beskrivning av utseendet på ett ostkar. Det är som en träask med lösttagbar botten. I bottenplattan finns mönster och hål.

Mönstret blir på ovansidan av den färdiga osten. Hålen är till för att vasslen (vätskan) ska kunna rinna ut. Lös botten har man för att man ska kunna vända på osten. Detta för att kunna salta och att vätskan ska kunna rinna ut från båda sidorna av osten.

Men eftersom det var lika vanligt att ha getter på fåbodvallen var det lika vanligt med färöst.

Av vasslen kan man göra messmör genom att koka och koka och röra och röra.

Lockrop

Sången var ett viktigt arbetsredskap på fåbodarna och med särskilda rösttekniker kunde ensamma kvinnor höras långväga. Det kallades kulning i Dalarna och kaukning i Jämtland/Härjedalen.

Vid vallningen av djuren användes ett system av signaler i form av lockrop för att hålla kontakt med djuren.

Det fungerade även mellan fåbod och bygd.

Lockropen behövdes för att hålla samman djurflockarna och för att kommunicera till grannfåboden när ett djur hade sprungit bort och måste letas upp. Avstånden var stora och därför utvecklades en röstteknik som kan bära upp till flera kilometer, beroende på terrängen.

KÄLLA: Wikipedia, lansstyrelsen.se,
hhogman.se, hudiksvall.se,
destinationhalsingland.se, hembygd.se

Vindstyrka

m/s

Kuling 15
Storm 28,5-32,6
Orkan 32,7-

I äldre litteratur hittar man ibland ordet kultje. Det är precis samma sak som kuling.

Båda uttrycken härstammar troligen från holländska.

Enligt beslut övergick SMHI till att använda kuling i stället för kultje den 1 januari 1956.

Skälet var bl. a. en anpassning till våra grannländers terminologi.

Chapmans och Jurins vindskala

Fredrik Henrik Chapman, en skicklig fartygskonstruktör, tog 1779 fram en vindskala som fick stor användning i Sverige. Den byggde på fullriggarnas

segelsättning vid olika vindstyrkor. Men denna vindskala fick aldrig någon större spridning utanför Sverige. Chapman konstruerade även en handhållen anemometer (vindmätare) för att mäta vindhastigheten.

1723 ställde den engelska vetenskapsmannen James Jurin upp en 5-gradig vindskala som några år senare infördes i Sverige av Anders Celsius.

Skalor för tropiska cykloner och tromber

I modern tid har fler skalor tillkommit för att beskriva extrema vindstyrkor, t. ex. Saffir-Simpson-skalan förorkaner och Fujita- och Torroskalorna för tromber.

I Sverige kan vindhastigheten på en tromb komma upp i cirka 75 m/s, drygt dubbel orkanstyrka.

KÄLLA: smhi.se

Klor vs brom

Brom är ett bra alternativ till klor. Milt för människan (ger inte allergiska besvär) och har en obetydlig lukt, medan klor luktar väldigt speciellt.

Brom liknar klor på många sätt, vattnet blir blått och det renar och desinficerar vattnet, men det är mer verksamt i högre pH-värde än klor.

I en pool ska pH-värdet vara 7,2-7,6. Om det är för lågt (surt vatten) kan det ge ögon- och hudirritation och kan förorsaka korrosion (frätning/rostning) på poolens tillbehör och utrustning.

Om pH-värdet är för högt minskar kloreffekten och algutväxten ökar snabbt.

KÄLLA: bygg.se, kuben.se

Vårdkasen

Vårdkasberget heter så för att en vårdkase antändes där för att varna befolkningen, men också mobilisera krigsmakten (signaleld), när fiendliga styrkor och andra faror antogs hota landet från hav eller land.

KÄLLA: Wikipedia

Lodjur

Det europeiska lodjuret är den största av de fyra lodjursarter som finns i världen. En fullvuxen hane väger 20–25 kg och en hona 16–20 kg. De har en mankhöjd på 60–75 cm.

KÄLLA: Vildriket (fd Järvzoo) på Facebook

Giraffer

Trots att halsen på en giraff kan vara nästan 2,5 meter lång och väga upp till nästan 300 kilo, har de bara 7 halskotor – lika som människor!

Men till skillnad från våra halskotor kan var och en av dem vara upp till drygt 2,5 decimeter långa.

KÄLLA: clevelandzoosociety.org

Nya Guinea

Ön Nya Guinea utanför Australien är världens näst största (efter Grönland).

Den västra delen tillhör Indonesien, den östra är den självständiga staten Papua Nya Guinea.

Mongolveck

Alla människor har när vi föds och innan näsroten växt ut från huvudet, ett hudveck som kallas för mongolveck, eller epikantus. Det sträcker sig från näsan till yttre ögonvrån och täcker delvis ögonlocket och innersta ögonvrån. Det gör att ögonen ser sneda ut.

När näsan växer, sträcks i de flesta fall hudvecket ut och försvinner. Men hos en del folkslag bevaras vecket.

Det är ett fettlager som troligen kommer från tiden då de mongoliska folkens förfäder bodde i iskalla arktiska områden. Fettet är ett isolerande lager, som skyddade ögonen mot kylan. Att vecket gör ögonen smalare skyddar dem till viss del mot de bländande reflexerna från snö och is.

Lite märkligt med tanke på att de vi idag främst förknippar med sneda ögon är asiater med platt näsrot – i Öst- (brukar anses bestå av åtmin-

stone Kina, Japan, Sydkorea och Nordkorea. I FN:s definition räknas också Mongoliet och Taiwan in.), Sydöst- (Myanmar, Thailand, Kambodja, Laos, Vietnam, Indonesien, Östtimor, Malaysia, Brunei, Singapore och Filippinerna) och Centralasien (Kazakstan, Kirgizistan, Tadzjikistan, Turkmenistan och Uzbekistan), alltså främst varma länder.

Men det förekommer naturligt över hela jorden.

Välutvecklade mongolveck finns hos personer med Downs syndrom inom alla folkslag. Därav den tidigare benämningen mongolism för syndromet.

Mongolveck finns även hos många svenska och andra skandinaviska befolkningar, t. ex. samer. Jag har på detta sätt kunnat konstatera och fått bekräftat att åtminstone två av mina bekanta har samiska rötter.

KÄLLA: illvet.se, Wikipedia

PAPPER OCH STYGN

